

HU ISSN 1219-5448

PUBLICATIONES

UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

SECTIO PHILOSOPHICA
TOMUS XXIII – FASCICULUS 1

E TYPOGRAPHEO UNIVERSITATIS

MISKOLC
2019

PUBLICATIONES UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS
SECTIO PHILOSOPHICA

REDEGIT CONSILIUM MODERATORUM FACULTATIS
PHILOSOPHICAE UNIVERSITATIS MISKOLCINENSIS

PRAESES CONSILII MODERATORUM:
ZITA HORVÁTH

SECRETARIUS CONSILII MODERATORUM:
JÁNOS RADA

SOCII CONSILII MODERATORUM:
GÁBOR KECSKEMÉTI
ERIKA KEGYESNÉ SZEKERES
ZITA HORVÁTH
IMRICH NAGY
JÁNOS RADA

A 2019. évi 1. szám szerkesztője:
KAPUSI ANGÉLA

Ünnepi tanulmányok
Darab Ágnes
60. születésnapja alkalmából

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Kapusi Angéla:</i> Darab Ágnes születésnapjára	7
<i>Ferenczy Attila:</i> Darab Ágnes köszöntésére.....	9
<i>Adamik Béla:</i> Az esetrendszer átépülése az afrikai latinságban a feliratok tükrében	11
<i>Adamik Tamás:</i> Psalterium beatae Mariae Virginis (97a–105b). Richardus de Sancto Victore: A boldogságos Szűz Mária tagjainak dicsérete	35
<i>D. Tóth Judit:</i> Orpheus és a költészet hatalma	45
<i>Farkas Zsolt:</i> Az Édes Anna és a <i>homo aestheticus</i> ideológiája	59
<i>Forisek Péter:</i> Arrianos alán hadjárata és Hadriánus császár provinciális pénzverése	75
<i>Gesztelyi Tamás:</i> A római kézművesek önállóságáról.....	83
<i>Jászay Tamás:</i> Családi tűzfészek. Gondolatok Zsámbéki Gábor <i>Médeia</i> -rendezéséről.....	94
<i>Kabdebó Lóránt:</i> Fuimus Troes?	105
<i>Kapusi Angéla:</i> Henszlmann Imre fogalomrendszere és annak helye a hazai irodalomkritikai diskurzusban	111
<i>Kárpáti András:</i> <i>Maryyas adligatus</i> – Paestumban	129
<i>Kiss Noémi:</i> Geográfia és fotográfia – az eltűnő Európa atlasza.....	137
<i>Kőrösi Imre:</i> „engedd meg nekem, hogy én Budáról s Pestről énekeljek” – Berzsenyi Dániel váratlan versei.....	144

<i>M. Nagy Ilona:</i>	
Ágnes szolgáló csodás megmenekülése – A forrásfelhasználás a magyar Margit-legenda egy <i>miraculum</i> -elbeszélésében	158
<i>Nagyillés János:</i>	
Medea két első beszéde Iasonhoz Valerius Flaccus <i>Argonauticájában</i>	166
<i>Porkoláb Tibor:</i>	
Önképzés, epigonizmus, almanachlira – Kun Bertalan és a műkedvelő poézis	174
<i>Rada János:</i>	
Antijezsuita vitairatok az 1870-es évek első felének Magyarországon.....	188
<i>Simon Attila:</i>	
Platón a ritmus szerepéről a kartáncban	208
<i>Somogyi Gyula:</i>	
Emlékezés és a test a <i>Miami Ink</i> -ben és a <i>Memento</i> -ban	216
<i>Székerez Csilla:</i>	
<i>Rex, dictator, tyrannus</i> – Cicero az egyszemélyi hatalomról.....	224
<i>Szigeti Jenő:</i>	
A bibliai gesztusokról – Hogyan beszéltek a bibliai korban az emberek a kezükkel?	237
<i>Szlávik Gábor</i>	
A római lakomák – Háttér-információk a Seuso-kincs miskolci bemutatójához	244
<i>Tamás Ábel:</i>	
Catullus „triptichonja” a kíváncsiságról (<i>carm.</i> 5, 6, 7)	271
<i>Tasi Réka:</i>	
„...sed non Deus ipsa” – Latin és magyar versikék a képtisztelet tematizáló kora újkori forrásainkban	291
<i>Tegyey Imre:</i>	
Egy tipológiai probléma – Menandros és a nők	302
Tabula gratulatoria.....	317

**„...SED NON DEUS IPSA”:
LATIN ÉS MAGYAR VERSIKÉK
A KÉPTISZTELETET TEMATIZÁLÓ
KORA ÚJKORI FORRÁSAINKBAN**

TASI RÉKA

A kutatás már több alkalommal felfigyelt a képtisztelettel kapcsolatos latin és magyar nyelvű versikékre, melyek kora újkori magyarországi forrásainkban bukkantak fel. Ezek egyikét-másikat publikálta is. Ugyanakkor rendszeres előfordulásukat nem regisztrálta, nem tért ki lehetséges forrásaikra és/vagy forrásvidékeikre, változó hagyományukra és jelentőségükre. Jelen dolgozatommal nem vállalkozom többre, mint hogy a kutatásaim során itt-ott felbukkant versikéket regisztráljam és rendszerezem, valamint megfigyeléseket tegyek a hagyomány alakulására vonatkozóan.

Darab Ágnes az ókori irodalom kutatójaként és egyetemi oktatóként rendszeresen foglalkozik ókori toposzok, témák, motívumok modern kori felbukkanásával. Ebben a dolgozatban, ugyan kisebb időintervallumot átívelő módon, de szintén újrafelbukkanásokról lesz szó, így köszöntve az ünnepeltet.

A magyarországi kutatás elsőként a XVI. századi magyar nyelvű hitvita-irodalomban regisztrálta a képtiszteletről szóló versikéket: nevezetesen Monoszlóy András veszprémi püspök képteológiai vitáirátában,¹ a címlap versóján megjelenő versre hívta fel a figyelmet: „Hoc Deus est, quod imago docet, / sed non Deus ipsa: / Hanc recolas, sed mente colas, / quod cernis in ipsa.” A versike alatt fametszet áll, a kép a keresztre feszített Krisztust ábrázolja a Golgotán, bal oldalán János, jobb oldalán Mária. János Krisztusra tekint, Mária azonban lefelé néz, siratja fiát, egy kendőt emelve a szeméhez. Az Istenszülő és a szeretett tanítvány a megtestesült Isten, tehát Isten „képmása” alatt áll, amely pedig a képi ábrázolások és a képtisztelet legfontosabb érvét jelenti mind a középkori, mind a kora újkori képvitákban. A metszet alatt a következő magyar versike olvasható: „Valamit ez kep tanet, es ielent, / Isten az: ezt nem tartom mint Istent: / Böchüllöm, de elmemmel tisztelem / Az mit mutat, es ielent en nekem.” A kép és a vers együtt tehát nemcsak a képtisztelet alapvető szablyát, hanem az azt validáló teológiai érvet is tartalmazza.

A vers alatt szereplő L. P. monogram minden bizonnyal Pécsi Lukács nevét rejti, aki a könyvhöz az előszót is írta. Korábbi tanulmányomban már pontosítottam azt a

¹ MONOSZLÓY 1589.

szakirodalmi véleményt, ami szerint mindkét vers Pécsinek tulajdonítható.² Jóllehet Pécsi magyar és latin nyelvű verseivel is jelen volt a korszak könyvkiadásában, a kutatás korábbi közléseivel ellentétben legfőljebb a magyar versike tulajdonítható neki, a latin ugyanis egy, a középkor óta forgalomban lévő, Európa-szerte ismert figyelmeztető versike.³ A nyomtatvány utolsó lapjának rectóján megismétlődik a címlap hátoldalán található kép és a latin vers, most azonban már emblémaszerűen inscriptióval ellátva: „Vera, & antiqua regula omnium Catholicorum.”

Ugyanez a versike, egy apró különbséggel, két évtizeddel később felbukkan Pázmány Péternek a Magyarai István ellen írt *Feleletében* (1603), majd az Alvinczi Péter ellen írt *Öt szép levél* című vitairatában (1609) is. A *Felelet* Magyarai bálványozásra vonatkozó vádjait utasítja vissza, és a versikét a II. niceai (VII. egyetemes) zsinat szerzeményeként említi: „Képek tiszteleti-felől mit vallott légyen eleitül-fogva az Anyaszentegyház, előnkben adatik amaz két régi versekbe, mellyeket az 7. generális Gyöleközetbe szerzenek: Nam Deus est, quod imago docet, sed non Deus ipsa, / Hanc videas, sed mente colas, quod cernis in ipsa.”⁴ Hivatkozás az idézethez nem tartozik. Ami az *Öt szép levelet* illeti, az első levél a bálványozással foglalkozik, ezen belül pedig a képtisztelet kérdésével is, és olyan „rég két vers”-ként hivatkozik a két, hexameteres latin sorra, amely a tridenti zsinatnak a képtiszteletről szóló tanítását foglalja össze, magyarul hogy azt kell tisztelnünk, „a’ kit jegyez a’ kép”. A vers itt idézett változata ugyanaz, mint amit a *Feleletben* szerepeltetett, de már nem állítja róla, hogy a II. niceai zsinat fogalmazta volna.⁵ Pázmány az *Öt szép levélben* a versikét egy másikkal is megtoldja, még hozzá egy poéta „nem régen” írt feleletével – jelezve, hogy a képvitákban a „rég versek” felhasználása mellett újabbakkal is harcol az egyház. Ez utóbbi tehát nem a kép és a prototypus kapcsolatát tematizálja tanító céllal, hanem kimondottan a katolikus képtiszteletet bálványozásként elvetőket szólítja meg, minősíti véleményüket: „Signa colunt, inquis, de ligno et marmore: falsum / His etiam credunt numen messe: furis.” A marginális hivatkozás is utal arra, hogy a szerző Pantaléon Thévenin. *De haereticis ac de religione poemata* (Ingolstadt, 1584) című munkáját Pázmány máskor is használja és hivatkozta.⁶

A XVII. század közepén Tasi Gáspár a német Jakob Feucht-művéből fordított, *Öt rövid predikázióban* (1640) közli a versike magyar fordítását: „Hogy pedig ez így légyen, és hogy mi chak szintén ezt, és ne többet tartsunk a’ Képek-felől: elég erős és hatalmas bizonyágunk a’ Niceai Sz. Gyülekezet, melly ez-előtt Nyólcz-száz

² A kutatásban először Peisch Alajos közli a latin verset, fordítását valamiért nem, s így kommentálja: „A címlap hátán kép van, alatta rövid latin vers, valószínűleg Pécsi Lukácsról”, vagyis a magyar versről nem is tesz említést. PEISCH 1941, 56. Az RMNy tétel-leírása szerint „[a] címlap hátán P(écsi) L(ukács) verse áll latinul és magyarul”, Bitskey István pedig ugyancsak Pécsi Lukácsot nevezte meg mindkét vers szerzőjeként. BITSKEY 2005, 68.

³ TASI 2012. Vö.: BUGGE 1975; ARNULF 1997, 280–281; MCCRACEN 2006, 52.

⁴ PÁZMÁNY 1603/2000, 268.

⁵ PPÖM II, 523.

⁶ PÁZMÁNY 1609/2017, 10.

esztendővel tartatott Negyed fél-száz Püspöktül, és abban, errül a' Képek dolgárúl, ilyen Végezés-is tétetett: A' mit te látsz, Kép az, nem ISTEN: / De jelentetik azzal ISTEN. / Nézzed a' Képet: de a' Képben, / Chak ISTENT imádgad elmédben.”⁷ Tasi Eszterházy Miklós missziós papja volt, kötete közvetlen térítési szándékkal íródott.⁸

Nemcsak katolikus, de protestáns forrásban is szerepel a versike: Kecskeméti Alexis János prédikációskönyvében (*Az Dániel próféta könyvének [...] magyarázatja*, 1621), a XXIII. prédikációban prózai fordítással együtt olvassuk: „Hoc Deus est quod imago docet, sed non Deus ipsa / Hanc recolas, sed mente colas quod cernis in ipsa. // az az, Isten úgy mond az, az mit az faragot kep mutat, de ü maga az kep nem Isten; Ezt az faragot kepet böcsüllyed; de elmeddel azt tisztellyed az mit az faragot kepben latz. Az az, á mire mutat...”⁹ Kecskeméti a versikét mint a „Pápista atyafiaknak amaz regulajok”-at kárhoztatja, mondván, csak „szem feny vesztő vellekodes”, mert a Biblia egyértelműen megtiltja a szentképek tiszteletét.

Pázmány tehát „régis”-ként, Kecskeméti Alexis pedig „regulaként” aposztrofálja a versikét. Kecskeméti a valószínűsíthető népszerűsége és elterjedtsége miatt gondolhatta szükségesnek közölni is a szöveget. Forrást a vershez csak Pázmány *Feleletében*, majd Tasi Gáspárnál találunk, akik a II. niceai zsinatot említik. A tridentini zsinat utáni képteológiai traktátusok némelyike ugyancsak tartalmazza a szöveget, így az a legkézenfekvőbb magyarázat, hogy a nemzetközi katolikus képteológiai irodalom magyarországi recepciójával kerülhetett a versike a magyar vitairatokba. A bolognai püspökként tevékenykedő Gabriele Paleotti *Discorso intorno alle immagini sacre e profane* (1582) című munkájában szintén a II. niceai zsinat atyjának tulajdonítja a verset: „E per non raccontare molte altre bellissime cose dette da quei santi Padri in quel concilio, basteranno ora per brevità i due versi che in esso furono canonizzati et oggi sono assai volgari in questa materia, cioè:...”¹⁰ Paleotti nagy népszerűségnek örvendett a kortársai között, magyar recepciójáról azonban nincsenek adataink. Ugyanakkor a Magyarországon is nagyhatású kontroverzteológiai munkák szerzője, Pázmány valószínű forrása, Roberto Bellarmino is közölte a versikét, ő azonban nem a niceai zsinati atyáknak tulajdonítva, de a zsinat idejébe utalva azt: „Et confirmatur ex versibus, qui dicuntur compositi tempore VII. Synodi, quique visuntur Venetiis in aede aurea antiquissimo opere incisa, & referuntur a Sabellico lib. 8. Enneadis 8.”¹¹ Bellarmino forrása Marco Antonio Sabellico XV. századi velencei humanista történetíró *Enneades sive Rhapsodia historiarum* című történeti munkája (1498).

⁷ TASI 1640, 157. Már Holl Béla is felfigyelt a versikére: HOLL 1971, 103.

⁸ RMNy 1849; HELTAI 2008, 62.

⁹ KECSKEMÉTI ALEXIS 1974, 245.

¹⁰ PALEOTTI 1582/1961, 252–253. Gabriele Paleotti püspök *Discorso intorno ...* című munkája Bolognában, 1582-ben jelent meg, 1594-ben pedig latin nyelven is napvilágot látott, *De imaginibus sacris et profanis libri quinque* címmel, Ingolstadtban. Az olasz nyelvű eredeti különösen nagy népszerűségnek örvendett saját korában. Lásd: PRODI 2012.

¹¹ BELLARMINUS 1589–1593, 2146. (*Septima controversia generalis: De ecclesia triumphante, Lib. II. Cap. XX.*)

Amint korábban írtam, Európa-szerte elterjedt versikéről van tehát szó, a nemzetközi szakirodalom a középkorig vezet vissza, képi ábrázolásokon, kéziratokon, templomokban szobrok, festmények felirataként egyaránt regisztrálja. Ragne Bugge elsőként egy késő XIII. századi változatát tartja számon.¹²

Széles körű ismertségét és jelentőségét mutatja, hogy nemcsak fordításai, hanem parafrázisai is megjelennek: ilyen parafrázis lehet az a rigmus, amit a felső-magyarországi hitvitán belül egyfajta rejtett képvita elemeként jellemez és azonosít Garadnai Erika Csilla.¹³ Illyefalvi István *Bányász csákánynak tompítása* című, Matkó István ellen írt vitairata címlapján egy – a Monoszló-nyomatványéhoz hasonló – kép áll: Krisztus a kereszten, alatta Szűz Mária és a legfiatalabb tanítvány, János, a képet oldalról pedig egy versike „keretezi”: „Krisztusnak sz. képét / mint illik tisztellyed / De csak akit jelent / imádással illyed.”¹⁴ Garadnai szerint a fenti latin versike „letisztultabb” változatról, szerintem inkább távoli parafrázisáról van szó. Garadnai tárgyalja, hogy kép és versike miként alkot egységet, miként erősítik egymás jelentését. Nemcsak arra emlékeztet, hogy Krisztus mint az Atya „képmása” a képtisztelet melletti egyik legfontosabb érvet jeleníti meg, hanem arra is felhívja a figyelmet, hogy Mária és János a tiszteletadás módjaiban – térdeplésben és főhajtásban – mutatnak példát a hívőnek.¹⁵

Kora újkori forrásaink tanúsága szerint forgalomban volt egy másik, ugyancsak kétsoros, hexameteres latin versike is a képtiszteletről, sokszor magyar fordítással együtt. Monoszló említett vitairatának egyik OSZK-beli példányában a címlap alá a következő versikét jegyezte be egykori olvasója: „Nec Deus est nec homo praesens quam cerno figura: / Sed Deus est et homo quem signat sacra figura.” Hogy mikori lehet a kéziratos bejegyzés, arról nincs tudomásunk, ugyanakkor a latin versike magyarországi nyomtatványokban – ismereteink szerint – először Pázmány *Öt levelében* (1613), majd a *Kalauzában* jelenik meg. Pázmány Augustinusra hivatkozik, és a versike „eredeti” szövegkörnyezetét is idézi forrásából, amelyben a szerző, Szent Ágoston a kereszt felmutatását javasolja a haldoklónak: „[Augustinus] Az halálos betegségben lévő embert pedig arra tanítja, hogy eleibe vesse az feszületet, azt megölelje s tisztelje: *Habent Christiana arcana Dominicae Crucis venerabile monimentum; quod crucem nominamus, et ad recordationem Crucifixi veneramus. Adjicitur super crucem hominis patientis imago, per quod salutifera Christi nobis renovatur passio. Hanc complectere humiliter, venerare suppliciter; tamen haec ad memoriam tibi reduces: Nec Deus est, nec homo, praesens quam cerno figura; / Sed Deus est et homo, quem signat sacra figura etc.*”¹⁶ A szöveg melletti hivatkozás: *De Visitatione Infirmorum* Lib. 2. Cap. 3. Valójában egy pszeudo-ágostoni munkáról

¹² BUGGE 1975, 127.

¹³ GARADNAI 2018.

¹⁴ ILLYEFALVI 1669 [címlap].

¹⁵ GARADNAI 2018.

¹⁶ A szöveget az *Öt leveléből* idézem: PÁZMÁNY 1613/1984, 36, de lényegében változtatás nélkül került be a *Kalauzba* is. Pázmány 1637/2000, 1010.

van szó, melynek hivatkozott fejezetében (*De signis quibusdam externis infirmo adhibendis. De cruce.*) egy hosszabb vers részeként jelenik meg a két hexameter. Az utóbbi időben a kutatás igazolta, hogy a *De visitatione infirmorum* szerzője Baudri de Bourgueil (vagy: Balderic, Bourgueil apátja, ca. 1050–1130).¹⁷ A szöveg a haldoklónak a kereszt felmutatását javasolja, ugyanakkor ennek kapcsán a képre irányuló *veneratio* és az Istenre irányuló *adoratio* fogalmi megkülönböztetése is megjelenik.

Egészen más műfajban, Illyés István katekizmusában is felbukkan a versike és immáron a fordítása is a XVII. század végén: „Nec Deus est, nec homo, praesens quam cerno figura; / Sed Deus est et homo, quem signat sacra figura: / Nem Isten, sem ember a’ kép, mellyet nézünk; / De Isten és ember, a’ kit jelent nekünk.”¹⁸ Illyés katekizmusa röviden összefoglalja a római hit alapvető tanításait, és a képtiszteletről szóló tanítás kapcsán a kétsoros versike fontos szerepet tölt be.

Ugyanakkor ez a két sor – különböző változatban – nemcsak irodalmi forrásokban, de épületeken, szobrokon is fennmaradt. Magyarországról is van ilyen adatunk, Serfőző Szabolcs közölte tanulmányában a Tibolddaróc határában álló 18. század végi kőkereszt talapzatába vésett feliratot: „Sem Isten, sem ember a kép, mellyet nézek, de Isten, s ember, kit azáltal képzek. S. Aug. L C F C 73. 1788.”¹⁹ Serfőző szerint a felirat forrása feltételezhetően a kassai jezsuita Szerdahelyi Gábor *Lelki Szem-gyógyítója*, amelyben az idézet latinul és magyar fordításban is olvasható. Az 1725-ös kassai kiadvány a vitairatok műfaji hagyományához kapcsolódik, kiadásának apropója az 1723-ban felállított Maria Immaculata-szoborcsoport meggyalázása volt.²⁰ A kötetben közölt versike – akárcsak Illyésnél, ill. később a kőkereszt szerepeltetve – egyrészt a katolikus hívők képtiszteletét hivatott megerősíteni, ill. szabályozni, ugyanakkor a kiadvány abban az időszakban jelenik meg Kassán, amikor a katolikus egyház a legdinamikusabban igyekszik visszafoglalni elveszített pozícióit, s a jezsuita nyomda termékei ezt az igényt szolgálják ki.²¹ „Mind azok tehát az okok, melylyek javallyák a’ szent képek tiszteletét, javallyák a’ szent Keresztét is, mert Szt. Ágoston szerint (Lib. 5. contra Julia c.2.) igaz Hittel valylyuk a Feszületről: Nec Deus est, nec homo, praesens, quam cerno, figura; / Sed Deus est, et homo, quem signat sacra figura. az az: Sem isten, sem ember e’ kép, mellyet látok előttem; / De Isten és ember, kit a’ szent kép ad előmbe.”²² A Szerdahelyi-mű forrásként történő azonosítása azonban nem történhet teljes bizonyossággal, hiszen a versike minden valószínűség szerint még annál is sokkal elterjedtebb lehetett, mint amennyire ez az általam fellelt forrásokból kitűnik, és amint látható, az utóbbi két forrásban olvasható magyar fordítás szövege sem azonos. Ráadásul a Szerdahelyi-

¹⁷ Mivel a hagyomány hosszú ideig Szent Ágostonnak tulajdonította a verset, az ő neve alatt jelent meg a Migne-féle *Patrologia Latina*ban is (vol. 40, col. 1147–1158). Vö. TILLETTE 1998, xi n. 26.

¹⁸ ILLYÉS 1697, 259.

¹⁹ SERFŐZŐ 2005, 275–276.

²⁰ SZERDAHELYI 1725. [*Elo-járó Tudositas A’ Jó Olvasóhoz* (B11v–B12v)]

²¹ PAVERCSEK 1992, 9–10.

²² SZERDAHELYI 1725, 167. Vö. SERFŐZŐ 2005, 280.

szöveg forrásmegjelölése minden valószínűség szerint *Liber contra Julianum Pelagianum*ként oldható fel, a kökeresztlen olvasható LCFC 73. rövidítés pedig inkább a *Liber Contra Faustum Cap. 73.* lehet. Más – és egyelőre nem megválaszolható – kérdés, hogy miként kerülhetett mindkét forrásunkba hibás hivatkozás. Tény viszont, hogy az ágostoni eredetre történő hivatkozás állandó.

A versike a következő évtized végén, Kelemen Didáknak *A keresztény embernek zsidóval az idvesség dolgáról való beszélgetése* című, szintén Kassán megjelent munkájában ismét felbukkan. A párbeszéd katolikus hívője éppen a Szent Kereszt tiszteletéről beszél zsidó beszélgetőpartnerének, a latin versikét a szokásos szövegezésben hozza, viszont a következő magyar fordítással: „Sem Isten, sem ember, tudom s látom, a kép; / de Isten és ember, amit jelent a kép.”²³

A tibolddaróci kökereszt feliratával azonos szövegváltozatban találjuk meg végül Kánya Athanáz ferences szerzetes kéziratában a verset. Hubert Ildikó a Magyar Ferences Könyvtár egyik kéziratot teológiai tanulmányi jegyzetében találta fel Kánya Athanáz énekmásolatait. Kánya 1743-ban másolta a negyedréti alakú kéziratot Csík-somlyón, 10 vers vagy versike található benne, az első: „Item alia de sancta Cruce”: „Nec Deus est, nec homo, praesens quem cerno figura / Sed Deus est, et homo, quem signat sacra figura.// Sem Isten, sem ember a' kép, mellyet nézek, / De Isten, és ember, kit az által képzek.” A forrásmegjelölés viszont az eddigiektől eltérő: „Sanctus Augustinus lib. 2. de vigil. cap. 9.”²⁴ Az a gyanúm, hogy a pseudo-ágostoni munka címének félreolvasásából-elírásából születhetett ez a forrásmegjelölés.

A versike – a tanulmányban elsőként vizsgált vershez hasonlóan – a középkortól kezdve gyakorta fordult elő Európa-szerte, jellemzően olyan helyeken és olyan kontextusban (pl. templomok különféle díszítésein), ahol is a képtiszteletet, a képekhez történő odafordulás gyakorlatát irányította, szabályozta a hívő számára.²⁵ Első felbukkanása a kutatás szerint annak a gregorián reformnak a keretében történt, ami 1100. körül kezdődött a francia benedekrendi közösségekben.²⁶ A versike elsőként Baudrie de Bourgueil művei között szerepel, egyfelől nagyobb lélegzetű versösszeállításában (*Circa crucifixum* címmel), másfelől a minden bizonnyal neki tulajdonítható *De visitatione infirmorum*ban.²⁷ Ezekben a forrásokban a két verssor a kereszttel való kapcsolatban értelmezendő. A Baudrie-művekkel nem számoló szakirodalomban olyan véleményt is olvasni, hogy pl. Guillelmus Durandus lenne a szerző.²⁸

²³ KELEMEN 1736, 115.

²⁴ HUBERT 2001, 707.

²⁵ DEL HOYO 2002.

²⁶ ZCHOMELIDSE 2010, 113.

²⁷ Zchomelidse nem említi a *De visitatione infirmorum*ot, csak a versgyűjteményt. Mindkettőről említést tesz: FAVREAU 1975, 240–241. Zchomelidse egyébként a versike szerzőségének kérdését nem tartja megoldottnak. ZCHOMELIDSE 2010, 113.

²⁸ MANIURA 2004, 84.: „a widely quoted formula of Guillelmus Durandus”: „Nec Deus est, nec homo presens quam cernis ymago; Sed Deus est et homo quem sacra figurat imago.” Maniura hivatkozása: „Guillelmus Durandus., Rationale Divinorum Officiorum, I, iii, 1. Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, CXL, ed. A. Davril and T. M. Thibodeau

Nem kizárt, hogy Durandus XIII. századi (1286 k.) és később sokszor kinyomtatásra került, a keresztény liturgia szimbolikus magyarázatáról szóló könyve (*Rationale Divinorum Officiorum*) nagymértékben hozzájárult a versike elterjedéséhez.

Nino Zchomelidse a vers érett középkori megjelenéseit vizsgálva mutat rá annak teológiai összetettségére. Látszólag egyszerű mondatról van szó ugyanis, ami valójában bonyolult teológiai tartalmakra nyit. Fogalmilag különbséget tesz Krisztus két természete, az isteni és az emberi természet között, ugyanakkor a reprezentáció kérdését tematizáló középkori vitához és annak a terminológiájához is elvezet bennünket. Zchomelidse valószínűnek tartja, hogy a versike a kezdetektől valamely képpel (vagy kereszttel) együtt jelent meg, annak felirataként. Ugyanakkor érdekes módon a korai előfordulásai szinte sosem kereszthez, hanem olyan képekhez kapcsolódnak, melyek a „visio dei” problémáját is tematizálják.²⁹

Míg a Zchomelidse által vizsgált középkori források, a Baudrie de Bourgeil-versek és a Durandus-féle *Rationale Divinorum Officiorum* is az „imago” főnevet használja, addig a kora újkori magyarországi forrásainkban – és ennek tanúsága szerint az Ágoston neve alá beíródó szöveghagyományban – kivétel nélkül a „figura” főnév áll az „imago” helyett. Ennek megfelelően az ige is változik a második sorban: a „figurare” igét a „signare” váltja fel. A skolasztikában sokat tárgyalt imago-fogalom elhagyása a reprezentáció kérdését és a kora újkori hitvitákban Szent Ágoston terminológiájával megerősített jeleméleti érvelést tolja előtérbe.³⁰ A magyarországi előfordulások mindegyikében azonos a kontextus (nyilván a fő forrás, Pszeudo-Ágoston nyomán is): a versike így vagy úgy, de mindenképpen Krisztus keresztségéhez, annak szemléletéhez kapcsolódik. Ezért a „figura” kifejezés nem annyira a középkori, typos jelentésű figura szemantikai mezejét idézi meg,³¹ mint egyszerűen azt az emberi alakot, azt a formát, aki/ami megjelenik a kereszten. Ugyanakkor a magyar fordítások időnként láthatóan küszködnek a szöveg teológiai összetettségének visszaadásával. Az egyszerűbb híveket megszólító szövegek, ahol a vita szándéka vagy az érvelési potenciál biztosításának célja háttérbe szorul, a jeleméleti vonatkozásoktól is eloldják a szöveget.

A katolikus képtiszteletet tematizáló (magyarázó, védelmező vagy elítélő) szövegeinkben a két versike nagyjából azonos súllyal van jelen. Népszerűségüket és széles körű felhasználásukat az tette lehetővé, hogy röviden és könnyen megjegyezhető formában igyekeztek a hívek emlékezetébe vésni a képtisztelettel kapcsolatos alapvető tudnivalókat.³² A kora újkorból már ismerünk olyan kiadványokat is, amik

(Thurnout, 1995), p. 35.” Durandus vonatkozó szövegének magyar fordítása: DURANDUS: *A templom festményeiről, függönyeiről és díszeiről (I. könyv 3. fejezet)* = MAROSI 1997, 201–214.

²⁹ ZCHOMELIDSE 2010, 113.

³⁰ BITSKEY 2005, 69, 75.

³¹ AUERBACH 1998.

³² A szövegek ritmikus szemantikai struktúrájával kapcsolatban lásd: ZCHOMELIDSE 2010, 114.

a két versikét együtt forgalmazták.³³ Elterjedtségükkel és a katolikus képteológiában, ennek nyomán pedig a kora újkori hitvitákban megmutatkozó jelentőségükkel pedig a protestánsoknak is számolniuk kellett.

Ugyanakkor Pázmány, aki mindkét versikét ismerte, az Alvinczi Péterhez írt fiktív vitájának második változatában, az *Öt levélben* leváltotta az első versikét a másodikkal. Tény, hogy az *Öt levélben* Pázmány az *Öt szép levélnek* az első, bálványozásról szóló levelét jelentősen átalakította, tehát nincs arról szó, hogy a két versikének a közvetlen kontextusa változatlan lenne. Mégis: a vitairat két változatában csak egy-egy verset szerepeltet, és az 1613-as változatban ez már az Ágoston-hivatkozással ellátott versike lesz. Talán nem tévedünk, ha ezt úgy magyarázzuk: a Pázmánynál máshol is kitüntetett szerepű jeleméleti érvelést a második vers nagyobb hatékonysággal támogatja meg, ráadásul ezt a második verset a hagyomány nagy magabiztossággal köti Ágostonhoz (az első vers esetében ilyen stabil forráshivatkozás nincs is), aki a protestáns ellenfelek számára is fontos igazodási pontot jelentett – ha nem is a képek tekintetében.

BIBLIOGRÁFIA

ARNULF 1997

Arwed ARNULF: *Versus ad picturas. Studien zur Titulusdichtung als Quellengattung der Kunstgeschichte von der Antike bis zum Hochmittelalter*. München–Berlin, Deutscher Kunstverlag, 1997 (Kunstwissenschaftliche Studien, 72).

AUERBACH 1998

Erich AUERBACH: Figura. In: *A hermeneutika elmélete*. Szerk. Fabiny Tibor. Szeged, JATEPress, 1998 (Ikonológia és Műértelmezés, 3), 17–58.

BELLARMINUS 1589–1593

Robertus BELLARMINUS: *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos*, I–III. Ingolstadt, 1586–1593.

BITSKEY 2005

BITSKEY István: Képtisztelet vagy bálványozás? (Pázmány hitvitái a szentek ábrázolásáról). In: *„Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradtott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*. Szerk. HELTAI János–TASI Réka. Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 67–77.

BUGGE 1975

Ragne BUGGE: Effigiem Christi, quem transit semper honora. Verses Condemning the Cult of Sacred Images in Art and Literature. *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia* 6. 1975, 127–139.

³³ Lásd pl. a svájci reformátor, Pierre Viret munkáját: VIRETUS 1553, 35. De a Durandus-mű kora újkori nyomtatott kiadásaiban is látunk erre példát.

DEL HOYO 2002

Javier DEL HOYO: „Nec Deus est nec homo.”: A propósito de la inscripción de la portada norte de San Miguel de Estella. *Actas III Congreso Hispánico de Latín Medieval (León, 26–29 de Septiembre de 2002), Vol. II.* Coordinador: Maurilió Pérez GONZÁLEZ. León, Universidad de León, 2002, 797–802.

FAVREAU 1975

Robert FAVREAU: L’inscription dy tympan nord de San Miguel d’Estella. *Bibliothèque de l’Ecole Nationale des Chartes* 133. 1975, 237–246.

GARADNAI 2018

GARADNAI Erika Csilla: *A felső-magyarországi hitvita (1663–1672)*. Bp., Országos Széchényi Könyvtár–Universitas, 2018.

HELTAI 2008

HELTAI János: *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában*. Bp., Universitas, 2008 (Res libraria, 2).

HOLL 1971

HOLL Béla: Tasi Gáspár: Adalékok XVII. századi fordítás-irodalmunk történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 10–11. 1971, 99–106.

HUBERT 2001

HUBERT Ildikó: Kánya Athanáz ének-másolatai teológiai jegyzetében (1743). *Irodalomtörténeti Közlemények* 105/5–6. 2001, 707–711.

ILLYEFALVI 1669

ILLYEFALVI István: *A’ három idvösseges kerdes igassága ellen költ Bányász csákánynak tompítása...* Kassa, 1669. (RMNy 3515.)

ILLYÉS 1697

ILLYÉS István: *Catekismus Avagy Lelki Tégj*. Nagyszombat, 1697. (RMK I. 1512.)

KECSKEMÉTI ALEXIS 1974

KECSKEMÉTI ALEXIS János: *Prédikációs könyve (Dániel próféta könyvének magyarázata)*. S. a. r. SZUROMI Lajos, bev. tan. GOMBÁNÉ LÁBOS Olga. Bp., Akadémiai, 1974 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 3).

KELEMEN 1736

KELEMEN Didák: *Dicsirtessék az Ur Jesus Kristus a’ Keresztény embernek Sidóval az üdvösség dolgárúl való beszélgetése*. Kassa, 1736.

MANIURA 2004

Robert MANIURA: *Pilgrimage to Images in the Fifteenth Century: The Origins of the Cult of our Lady of Czestochova*. Woodbridge, The Boydell Press, 2004.

MAROSI 1997

A középkori művészet történetének olvasókönyve: XI–XV. század. Szerk. MAROSI Ernő. Bp., Balassi, 1997.

MCCRACEN 2006

Peggy MCCRACEN: Miracles, Mimesis, and Efficacy of Images. In: *Meaning and Its Objects: Material Culture in Medieval and Renaissance France*. Ed. Margaret BURLAND–David LAGUARDIA–Andrea TARNOWSKI. Yale French Studies, 110. 2006, 47–58.

MONOSZLÓY 1589

MONOSZLÓY András: *De cultu imaginum: Az idvösségre intő kepeknek tiszteletéről való igaz tudomány.* Nagyszombat, 1589. (RMNY 632.)

PALEOTTI 1582/1961

Gabriele PALEOTTI: Discorso intorno alle imagini sacre e profane. In: *Trattati d'arte del Cinquecento fra manierismo e controriforma. Volume secondo: Gilio, Paleotti, Aldrovandi.* A cura di Paola BAROCCHI. Bari, Gius. Laterza & figli, 1961, 117–517.

PAVERCSIK 1992

PAVERCSIK Ilona: *A kassia könyvek útja a nyomdától az olvasóig.* Bp., OSZK, 1992 (Az Országos Széchényi Könyvtár Füzetei, 2).

PÁZMÁNY 1603/2000

PÁZMÁNY Péter: *Felelet Magyarai István sárvári prédikátornak az ország romlása okairól írt könyvére (1603).* Kiad. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2000, (Pázmány Péter Művei, 1).

PÁZMÁNY 1609/2017

PÁZMÁNY Péter: *Alvinczi Péternek sok tétovázó kerengésekkel és cégéres gyaláztatokkal felhalmozott feleletinek, rövid és keresztyéni szelídséggel való megrostálása (1609).* S. a. r. és jegyz. BÁTHORY Orsolya. Bp., Universitas, 2017 (Pázmány Péter Művei Kritikai Kiadás, 9).

PÁZMÁNY 1613/1984

PÁZMÁNY Péter: *Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613).* S. a. r., utószó, jegyz. BITSKEY István. Bp., Európa Könyvkiadó, 1984.

PEISCH 1941

PEISCH Alajos: *Monoszlóy András (1552–1601).* Bp., [s. n.], 1941.

PÁZMÁNY 1637/2000

PÁZMÁNY Péter: *Összes munkái, I–VII.* Bp., Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Hittudományi Kara, 1894–1904.

PRODI 2012

Paleo PRODI: Introduction. In: Gabriele PALEOTTI: *Discourse on Sacred and Profane Images*. Intr. by Paleo PRODI, transl. by William MCCUAIG. Los Angeles, Getty Research Institute, 2012, I–XIII.

SERFŐZŐ 2005

SERFŐZŐ Szabolcs: „Vera effigies”: A mariazelli kegyeszobor másolatai Magyarországon. *Ars Hungarica* 33/2. 2005, 257–280.

SZERDAHELYI 1725

SZERDAHELYI Gábor: *Lelki Szem-gyogyító a'vagy a' szenteknek, a szent képeknek, a szentek tetemeinek és Krisztus Szt. Keresztének tiszteletében vak nem-catholicusoknak meg világossítására való könyvetske....* Kassa, é. n. [1725].

TASI 1640

TASI Gáspár: *Öt Rövid Predikátzio, Húsz Színes Okokrúl, miért nem akarnak most némelly emberek Catholicusokká, vagy (a mint ők szóllanak) Pápiszákká lenni. Mellyeket Bambergában Sz. Mártonnál predikállott; most pedig azoknak, kik kételkednek mellyik Hitre kellessék hajolniok, Lelki hasznokra nyomtatásban ki-bochátott, Feuktius Jakab...* Pozsony, 1640.

TASI 2012

TASI Réka: „...idvözletet és tiszteletes imádást tegyen...”: Monoszlóy András és a képtisztelet fogalmai. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* 17/1. 2012, 51–64.

TILLIETTE 1998

Jean-Yves TILLIETTE: Introduction. In: Baudri DE BOURGUEIL: *Poèmes*, tome 1. Texte établi, traduit et commenté par Jean-Yves TILLIETTE. Paris, Les Belles Lettres, 1998 (coll. ALMA).

VIRETUS 1553

Petrus VIRETUS: *De vero verbi Dei, Sacramentorum et Ecclesiae ministerio. Lib. II.* Parisii, 1553, 35.

ZCHOMELIDSE 2010

Nino ZCHOMELIDSE: Deus – Homo – Imago: Representing the Divine in the Twelfth Century. In: *Looking Beyond: Visions, Dreams, and Insight in Medieval Art and History*. Ed. Colum HOURIHANE. University Park, Pennsylvania State University Press, 2010, 107–127.